

Sune Åkerman

MÄNNISKOR OCH MILJÖER

Synpunkter på ekotypen som forskningsinstrument

Under senare år har man inom socialhistorisk forskning kunnat märka ett stigande intresse för ekologiska sammanhang. Detta skulle allmänt kunna sättas i samband med en tilltagande medvetenhet om samspelet människa—miljö inte minst betingad av debatten om de faror i form av giftutsläpp, vattenföroreningar etc. som hotar att skada livsbetingelserna både för urbana och rurala befolkningar. Närmiljön och det lokala samhället har blivit allt populärare som studieobjekt.

Ur historikerns synpunkt kan det vara extra stimulerande att finna att dessa forskningar om lokalsamhällen, dessa "mikrostudier", som de numera kallas, kan väcka intresse ute i samhället dels därför att de lätt koncentreras på individer, familjer, släkter, boendemiljöer, som en läsare kan identifiera sig med, dels därför att de kan komma att utgöra ett led i en identifiering med en bygd och dess bakgrund. Den sistnämnda reaktionen har sin politiska betydelse och aktualitet i en situation, där den starka centraliseringen och byråkratiseringen av samhället alltmer blir debatterad. Samtidigt som t.ex. arbetsmarknadspolitiken under efterkrigstiden kommit att starkt ifrågasättas (med dess förutsättning att människorna skall vara nästan obegränsat rörliga) har den ensidiga tekniskt-ekonomiska forskningen och planeringen på en "makronivå" kommit att utsättas för kritik med hjälp av studier, som försöker fånga individen i ett socialt och ekologiskt sammanhang av större djup och komplexitet.¹

Men det är också möjligt att spåra andra förhållanden, en annan tradition inomvetenskapligt som kan ha spelat en roll. Av naturliga skäl kommer då intresset att riktas mot universitetsämnena kulturgeografi och socialantropologi — etnologi.

¹ Tydligast märks den här tendensen kanske ifråga om de demografiska studierna, som inte längre tycks förbli en specialitet för statistiker och ekonometriker. Om mikro- och lokalstudier i allmänhet se *S. Langholm*, *On the Scope of Micro History* i *Scandinavian Journal of History* 1976, vol. 1, no. 1—2, s. 3—24, *R. Redfield*, *The Little Community: Viewpoints for the Study of a Human Whole*, 1955.

Bygdebegreppet

I början av 1940-talet skrev Gerd Enequist en uppsats, där hon analyserade hur den kulturgeografiska forskningen använt begreppet ”bygd”. Hon kom då fram till att man kan urskilja tre betydelser av ordet:

- 1) Odlat och (eller) bebott land, kulturlandskap i inskränkt mening
- 2) Mindre landsbygdsområde med kulturell särprägel
- 3) Område, som utnyttjas (av en eller flera samfälligheter) genom bestämda näringsgrenar

Det konstateras att dessa tre betydelser ligger mycket nära varandra: ”Bygden, som till sin grundbetydelse är den del av en människogrups (t.ex. en eller flera byars) intressesfär, som odlats och bebyggt, har kommit att också betyda hela intressesfären, hela det område, som äges och hävdas av denna människogrupp. Med den utformning, som näringslivet och särskilt huvudnäringen haft i Sverige, har också utmarken kommit att dras in under begreppet bygden (egentligen bygdens ägor, bygdens område). Siljansbygden kommer på så sätt att omfatta ej blott odlingarna runt Siljan utan alla Siljansbyarnas ägor.”²

Det är uppenbart att man från bygdebegreppet mycket lätt kommer över på frågan hur *befolkningen* i en ”bygd” hör samman. Lägg dock märke till att social stratifiering inte alls uppmärksammas i sådana här diskussioner av hur avgränsningarna skall göras! De facto tycks just befolkningen vara en variabel, som snarast bestämmer hur en bygd skiljes från en annan. Det ligger bl.a. i uttrycket ”den kulturella särprägel”. Samtidigt präglas människorna i sin tur av miljöbetingelserna, som kan vara naturgeografiska men också som i betydelse 3) ovan påverkade av hur de näringsekonomiska förutsättningarna utnyttjats ”genom bestämda näringsgrenar”.

Det är tydligt att Enequist med bygd menar ett område som normalt är mindre än ett landskap eller den mer artificiella administrativa indelningen i län. Hon konstaterar i en uppsats från 1955 att ”Vissa landskap som Småland och Uppland har sammansatts av flere äldre land (såväl Småland som Uppland är pluralis), andra tycks redan från början varit mer enhetliga, t.ex. Närke. En av orsakerna till denna olikhet är givetvis terrängens skilda utformning: i Småland och Uppland är de bygdevänliga slätterna små och spridda, i Närke har vi en ganska sammanhängande central slätt.”³

² G. Enequist, Bygd som geografisk term. Svensk Geografisk Årsbok 1941, s. 15.

³ G. Enequist, Region, bygd, landskap. Skrifter utgivna av föreningen för filosofi och specialvetenskap III, 1955, s. 91.

Börje Hanssens forskningar

Ett av många temata i Börje Hanssens innehållsrika avhandling från 1952 var just hur de näringsekonomiska förutsättningarna utnyttjades genom bestämda näringsgrenar. Hanssen diskuterade som bekant hur befolkningen i slättbygden i Skåne fungerade i ett slags symbios med skogsbönderna i norra delen av landskapet. (Här skulle man tydligen kunna avgränsa t.ex. Göingebygden från andra bygder i nära anknytning till Enequists resonemang). Båda grupperna var beroende av varandra som en följd av de speciella ekologiska förhållandena. Slättböndernas ensidiga sädesproduktion tvingade dem att byta en del av produktionsöverskottet mot t.ex. trävaror, byggnadsmaterial, ved etc. medan skogsbönderna hade ett kroniskt underskott på brödsäd och alltså fick tillfälle att täcka detta genom handel med gårdarna nere på slätten.⁴

Det sägs inte klart ut hos Hanssen att de miljömässiga förhållandena skulle kunna medföra något speciellt demografiskt beteende i en viss befolkning. Men det ligger nära till hands att spekulera över ett sådant samband.⁵

"Peasant ecotypes"

Det är vad Eric Wolf har gjort i sin ofta citerade volym "Peasants" som utkom 1966.⁶ Wolf kom bl.a. fram till att hushållens storlek och sammansättning måste vara beroende av ett flertal ekologiska faktorer. Det ofta diskuterade "extended family household" skulle sålunda t.ex. kunna uppstå, där "the tasks of cultivation and the pursuit of part-time specialities both permit and require a large labor force" och där förhållandena tillät att en sådan *permanent* arbetsstyrka samlats inom en hushållsenhet.⁷

Wolf tänker sig att upplösningen av det utbyggda familjehushållet kan ske när lönearbete blir dominerande ("Under such circumstances the worker is hired only for his labor and released when that labor is completed. People are employed for their individual labor-power, not for that of their entire families"). Detta är som bekant ingalunda någon ny tanke. Den återfinns redan vid mitten av 1800-talet hos t.ex. Frédéric Le Play och Eilert Sundt.⁸

⁴ B. Hanssen, Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne, 1952. Ny upplaga 1977.

⁵ Hanssen har i olika sammanhang starkt pläderat för en ekologisk helhetssyn särskilt pregnant i *The Oikological Approach in Chance and Change. Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*. Ed. D. Gaunt, H. C. Johansen and S. Åkerman, 1978, s. 147—158. Förf. föredrar att arbeta med "sociala aktivitetsfält" framför bygdebegreppet.

⁶ E. R. Wolf, *Peasants*. Foundation of Modern Anthropology Series, 1966, s. 60 ff.

⁷ Wolf, a.a., s. 65.

⁸ F. Le Play, *L'Organisation de la famille*, 1871, E. Sundt, *Om giftermål i Norge*, 1855. Sundt påpekar också migrationens roll i sammanhanget s. 183 ff. i 1967 års upplaga av boken.

Nu skall man inte uppfatta Wolf som om han utgick ifrån att utbyggda familjer vore det karakteristiska för äldre historiska skeden före omvandlingen av jordbrukssamhället och industrialiseringen. Han understryker tvärtom att kärnfamiljen kan förväntas präglade t.ex. "frontier conditions" och sådana situationer som kännetecknas av jordknapphet och där andra sätt att försörja sig måste prövas vid sidan om brukandet av jorden.⁹

På en mycket väsentlig punkt är det emellertid oklart var Wolf egentligen står. Han betonar nämligen både de grundläggande ekologiska förhållandena och "the surrounding cultural context" mycket starkt i sina teoretiska resonemang.¹⁰ I vissa passager av texten får man intrycket att de förra blir utslagsgivande medan andra passager suggererar läsaren att uppfatta det kulturella sammanhanget i stort som ännu viktigare.¹¹

För det fortsatta resonemanget blir det nödvändigt att analysera den här motställningen lite närmare. Först måste man då hålla i minnet att Wolf i sina ekologiska diskussioner helt har koncentrerat sig till vad han kallar "peasants". Detta utmärkta begrepp ger på engelska associationer till det gamla bondesamhället i olika uppenbarelsformer, där traditionella produktions- och organisationsformer var förhärskande. Därmed definierar man bort "farmers" dvs. den typ av jordägare/jordbrukare som blev den dominerande t.ex. i USA och som för tanken till en småföretagare, som helt inlemmats i en marknads- och penningekonomi.

Böndernas naturliga omgivning är sammansatt av vissa tämligen lättåtkomliga och exploaterbara energikällor. På dessa bygger alla systematiska försök från en bondebefolkning att anpassa sig till den miljö man valt att leva i. "The ecological adaptation of a peasantry thus consists of a set of food transfers and a set of devices used to harness inorganic sources of energy to the productive process. Together, these two sets make up a system of energy transfers from the environment to man. Such a system of energy transfers we call an ecotype."¹²

På en övergripande nivå skiljer nu Wolf mellan två slags ekotyper: den ena bestämd av mänskligt arbete, väl närmast kroppsarbete, i kombination med dragdjur, den andra bestämd av ett tilltagande beroende av explosionsmotorn och vetenskapligt kunnande. Denna distinktion ligger uppenbarligen nära begrepps-paret peasants—farmers. Han kallar den förstnämnda ekotypen *paleotechnic* och den andra *neotechnic*.¹³

När Wolf emellertid försöker göra upp en allmän taxonomi för de paleotek-

⁹ Wolf, a.a., s. 70 ff.

¹⁰ Wolf, a.a., s. 9 f., 19, 97 etc.

¹¹ Särskilt belysande är diskussionen av hur kulturer som baserats på "large water works" uppkommit. Wolf, a.a., s. 26. Märk också referensen till R. Millon, *Variations in Social Responses to the Practice of Irrigation Agriculture in Civilization in Desert Lands*, ed. R. B. Woodbury, 1962.

¹² Wolf, a.a., s. 19.

¹³ Wolf, a.a., s. 19 ff., 35 ff.

niska ekotyperna blir det i första hand *brukningsintensiteten* på en given jordareal, som blir bestämmande. Men denna blir naturligtvis starkt beroende av de redskap och brukningsmetoder, som används, och av hur arbetet organiseras. Han finner att man skulle kunna urskilja främst tre ekotyper:

- 1) Long-term fallowing systems eller *svedjebruk*
- 2) Short-term fallowing systems eller *Eurasian grainfarming*
- 3) Permanent cultivation eller *hydraulic systems*

I fråga om svedjebuket är det tveksamt om detta egentligen tillåter uppkomsten av en permanent bondebefolkning annat än under mycket speciella förhållanden. Detta brukningssätt blir mycket extensivt och den odlade marken får ligga i träda under långa perioder, vilket måste innebära att svedjebukarna varit tämligen mobila och snarast utgjort en övergångsform mellan jägarsamhällen och bondesamhällen. Förhållandet till boskapsskötseln kommenteras inte alls av Wolf, som däremot markerar hur viktig denna har varit inom brödsädesjordbruket, som är baserat på dragdjur och gödsling av åkrarna, vilket tillåter att man relativt snart kan ta upp i träda lagda åkrar på nytt. Den största brukningsintensiteten finner man naturligt nog där det hydrauliska systemet praktiseras. Risodling i samband med utvecklad bevattningskonst är det karakteristiska för detta system.¹⁴

De här ekotyperna eller "systemen" blir mycket storslagna och, som det skall visa sig, tämligen svårhanterliga i en forskningssituation. Även om Wolf i sin fortsatta diskussion bryter ned t.ex. Europa i en Medelhavsdel och ett område norr om Alperna, som i sin tur kan spaltas upp i en västlig och en östlig del med skilje-linjen längs med nollgraderisotermen för januari, blir det fråga om vidsträckta och sammansatta regioner. Det handlar också om ekotyper som uppstått och utmejslats under flera tusen år. Svedjebuket har i stort sett övergivits i samband med den första agrara revolutionen och kan i nuet inte återfinnas i en renodlad form annat än i isolerade nischer. Hur de andra ekotyperna står till varandra kronologiskt blir aldrig riktigt klart i Wolfs framställning. Det ligger närmast till hands att misstänka att han föreställt sig att de utgör resultatet av parallella utvecklingar.¹⁵

Statsmakt och ekologiska förhållanden

Som nämnts blir det för Wolf ingalunda fråga om att ensidigt ta hänsyn till klimat, jordmån, topografi, vattenförekomst, nederbörd, mineraltillgångar etc. Även om alla dessa faktorer skapar förutsättningar, som kan vara mer eller mindre gynnsamma för mänskligt liv och aktiviteter, dyker ibland "folktäthet"

¹⁴ Wolf, a.a., s. 25 ff.

¹⁵ Wolf, a.a., s. 34. Jämför också J. W. Cole—E.R. Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, 1974.

eller dess motsats "brist på folk" upp som förklarande variabler.¹⁶ Wolf markerar dessutom att de politiska förhållandena och maktstrukturen i ett samhälle aldrig får ignoreras i analyser av ekologiska sammanhang. Därmed har han också fastslagit en viktig komplikation för ekotypiseringar. Faktiskt definierar han det traditionella bondejordbruket i dess olika former just i dess relation till *staten* (dock inte nödvändigtvis till stadskulturen) och menar att det är "the appearance of the state which marks the threshold of transition between food cultivators in general and peasants".¹⁷ Staten och andra makthavare, som mer eller mindre direkt representerar staten, och som utövar "domain" över ett område verkar formande på bondebefolkningarna, "there are consequently many kinds of peasantry not just one".¹⁸ Vad maktutövningen handlat om är tillgången till böndernas "fund of rent" dvs. den eventuella överskottsproduktion, som överskjutit bondehushållets egen nödvändiga konsumtion samt de resurser som behövs för att hålla verksamheten igång.¹⁹

Samarbetsformer, ekonomiska transaktioner och socialisation

För en historiker blir inte bara Wolfs diskussion av ekologiska förhållanden väsentlig och uppslagsrik. Lika spännande blir hans behandling av det han kallar "peasant coalitions", som sker på ett i hög grad teoretiskt plan.²⁰ Här är det alltså fråga om samarbetsformer, organisation av ekonomiska och sociala transaktioner och informationsutbyte i bondesamhällen. Speciellt viktig blir följande passage:

"Our discussion of peasant coalitions also challenges us to explore the possibility that some types of peasant coalitions are highly compatible with economic and social change towards a neotechnic order, while others will tend to resist it. The prevalence of horizontally organized, singlestranded associations in Europe suggests that the inherent flexibility of this type of coalition has been both a result and a condition of the changes which allowed Europe to shift so successfully from a paleotechnic to a neotechnic base.

On the other hand, the manystranded polyadic and vertical coalitions, the corporate community and the descent group, appear especially inimical to change. They tend either to organize the peasantry into a multitude of small encysted groups, or to set up enduring coalitions which exploit the resources of the society for their own special interests. From this point of view, the success of the Mexican Revolution, for instance,

¹⁶ *Wolf*, a.a., s. 28.

¹⁷ *Wolf*, a.a., s. 11. Försök att testa Wolfs tankgångar har bl.a. gjorts av — särskilt med avseende på arvslagstiftningens roll — *W. Goldschmidt—E.J. Kunkel*, *The Structure of the Peasant Family*. *American Anthropologist* LXXIII, 1971, s. 1058 ff.

¹⁸ *Wolf*, a.a., s. 10.

¹⁹ *Wolf*, a.a., s. 9 f., 110 f. I sammanhanget diskuteras kortfattat förhållandet till Marx både beträffande begreppen "domain" och "fund of rent" och till Chayanovs synpunkter på bondeekonomin i stadier före det kommersiellt inriktade jordbruket. *Ibidem* s. 14 f.

²⁰ *Wolf*, a.a., s. 81 ff.

appears to lie less in its efforts at land reform than in its attempts to break open the Indian corporate communities, to curtail their autonomy, and to effect a hook-up between the political machinery of the state and political organizers in the villages.”²¹

Den lite grand främmande vokabulären hos socialantropologerna bör här inte fjärma historikern. Det är ju ibland nödvändigt att med sådana medel försöka nå en ny abstraktionsnivå, ett sätt att närma sig stora och generella problemområden med en ny optik. Det visar sig också möjligt för Wolf att knyta samman det här perspektivrika resonemanget med några mer utpräglat sociologiska iakttagelser: Det förefaller, menar han, som om den traditionella (utbyggda) bondefamiljen försvarar sig mot yttre störningar genom att prägla in speciella beteendemönster hos de unga individerna. Empiriska bevis föreligger, som skulle tyda på att samhällen, som ligger högt på skalan över förmåga att ackumulera näringsresurser, vilket t.ex. gäller vissa bondebefolkningar, skulle favorisera en typ av socialisation, som skapar ett starkt beroendeförhållande till den grupp man växer upp i. Beroendeinläringen skulle då vara gynnsam för utförandet av rutinuppgifter på ett traditionellt sätt. I skarp kontrast till sådana sociala förhållanden och en korporativ mentalitet skulle sådana samhällen stå, som har lägre förmåga att samla näringsresurser, t.ex. jägar- och samlarkulturer, som skulle försöka forma individerna med inriktning mer på självtillit och egna prestationer.²²

Psykologiska aspekter

Mentalitetsskillnader och värderingar som t.ex. skulle kunna yttra sig i arvssedvänjor och liknande, är inte lätta att studera i ett historiskt material.²³ Ändå kan man finna studier med den inriktningen. Så har t.ex. Sydel Silverman jämfört vissa delar av centrala Italien med den sydligaste delen av landet, dvs. *mezzadrina*-systemet inom det något nordligare området i förhållande till extremt småjordbruk, lönearbete och en mängd bisysslor i söder. Mezzadrina var ett arrendearrangemang på hälften-basis, som tycks ha lett till familjecentrerad jordbruksproduktion ofta i stora utbyggda hushållsenheter. Kontraktet skrevs mellan storjordägaren och hushållsföreståndaren, men flera kärnfamiljer kunde under 1800-talet ingå i denna "three- or four-generation patrilocal extended family, in which all sons bring their brides into the household". Både arrendatorerna och ägarna tycks ha haft fördelar av att tämligen stora brukningsenheter bibehölls med en stabil arbetsstyrka, vilket i nästan alla avseenden kontrasterar mot de sydligare för-

²¹ *Wolf*, a.a., s. 93.

²² Jämför Orvar Löfgrens karakteristik av "potatisfolket" nedan! Se också *J. W. Whiting*, *Socialization Process and Personality* i *Psychological Anthropology*, ed. *F. Hsu*, 1961, s. 355 ff.

²³ Arvslagstiftning och arvssedvänjor, som i så hög grad intresserade *Le Play*, har nyligen internationellt behandlats i uppsatssamlingen *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe 1200—1800*, ed. *J. Goody, J. Thirsk and E. P. Thompson*, 1976.

hållandena, som kännetecknades av att arvsdelningar skedde vid generations-skiftena, vilket medförde att brukningsenheterna splittrades upp och inte kunde bära annat än små hushåll företrädesvis av kärnfamiljtyp. Detta ledde, som nämnts, till att en annan mentalitet utvecklades som i stället för att konsolidera familjerna inåt orienterade medlemmarna i de små hushållen utåt.²⁴

Laslettskolan

Det vore missvisande att förbigå den engelska Cambridgegruppen i en sådan här översikt med den motiveringen att dess outtröttlige och entusiastiske förgrundsgestalt Peter Laslett så konsekvent koncentrerat sig på de rent demografiska aspekterna i den typ av mikrohistoria som har gjort gruppen så känd världen över.²⁵ Keith Thomas har nyligen i en recension markerat en stor tveksamhet inför den forskning, som bedrivits inom och i anknytning till denna skolbildning med dess tekniker, som hämtats från den statistiska demografien. Han menar att bristerna börjar framträda i allt klarare ljus: "The work of the Cambridge Group, indispensable though it is, still seems to leave out so much that is integral to family history, whether it be its internal affective relationships, its external relations with other kin or its variation with different kinds of economic and social structure."²⁶ Om alltså forskarna i Cambridge knappast utgjort någon inspiration för de socialhistoriker och etnologer, som försöker komma ekonomiska och ekologiska samband med befolkningsstrukturen på spåren, har de ändå utmanat andra att fördjupa analysen, där den varit grund och mekanisk, och därmed indirekt lockat fram sociologiska och socialpsykologiska undersökningar, som annars kanske inte skulle ha blivit gjorda.²⁷

Orvar Löfgren och landsbygdens proletarisering

I den diskussion som blossade upp i samband med publiceringen av Peter Lasletts *Household and Family in Past Time* (1972), påpekade en recensent i *Times*

²⁴ S. Silverman, *Agricultural Organization, Social Structure, and Values in Italy: Amoral Familism Reconsidered*. *American Anthropologist* 1968, vol. 70, s. 1—20, *Three Bells of Civilization: The Life of an Italian Hill Town*, 1975. Jämför också liknande resultat hos D. I. Kertzer, *European Peasant Household Structure: Some Implications from a Nineteenth Century Italian Community*. *Journal of Family History* 1977, s. 333—349. Se vidare G. Delille, *Agricoltura e demografia nel regno di Napoli nei secoli XVIII e XIX*, 1977, s. 103 ff.

²⁵ Se särskilt den långa introduktionen i P. Laslett (ed.), *Household and Family in Past Time*, 1972. Den kvantitativt-statistiska inriktningen är ännu mer utpräglad hos de två övriga medarbetarna i forskargruppen E. A. Wrigley och R. Schofield.

²⁶ K. Thomas, *The Changing Family*. *Times Literary Supplement* 21 oktober 1977, s. 1226 f. En liknande reaktion genomandas också L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500—1800*, 1977.

²⁷ Kritik av Cambridge-skolan kan återfinnas i arbeten av L. Berkner, K. Hauser, T. Haraven, H. Rosenbaum och D. Gaunt (jämför nedan). Se också B. Hanssen a.a. (1978).

Literary Supplement, att de familjestatistiska övningarna bara blir meningsfulla, om de kan sättas in i ett reellt historiskt sammanhang med utnyttjande av alla möjliga typer av information.²⁸ Han fortsätter med frågan "How is it possible to get very far with the discussion of household or family if we don't know whether the households were of serfs or freemen, of fishermen or bakers, nomadic shepherds or miners, were cultivating rice or silk or chestnuts, what kind of inheritance customs determined the transmission of land, what kind of dowries or marriage settlements, what customs of apprenticeship or of migrant labour? The argument about the stem family, for example, concerns not some Mean Household Size of vast undifferentiated aggregate, but specific customs of tenure and inheritance within a definite context of peasant agriculture."²⁹

Detta är en lika rimlig som välformulerad kommentar. En liknande grundinställning har fått etnologen Orvar Löfgren och socialhistorikern David Gaunt att experimentera med ekotypbegreppet och en mer genomarbetad sammanhangsanalys inom ramen för den typ av mikrostudier och lokalhistoria, som blivit alltmer praktiserad under senare år.³⁰

I Löfgrens fall har intresset kommit att riktas mot skogs- och hedmarkens, allvarets, den steniga eller sandiga kustregionens fattigbebyggelse, som framträder i stark kontrast mot den mer stabila och välmående bondebygdens miljö. I tiden befinner vi oss mellan ungefär 1750 och 1900 och det är alltså fråga om den enorma proletarisering, som ägde rum i praktiskt taget hela landet i samband med befolkningsökningen. Det blir jordbruksproletariatets ekotyp eller ekotyper, som Löfgren vill diskutera och belysa.

Den här utgångspunkten blir lite speciell om man strikt vill hålla sig till sambandet mellan en given, avgränsad miljö och människors utkomstmöjligheter, arbete, beteende, värderingar och kulturyttringar. Det faller genast i ögonen att proletariseringen i sig själv knappast kan ha haft några mycket speciella ekologiska eller regionala förutsättningar. Man står i stället inför en grundläggande oförmåga hos den svenska allmogen i stort att anpassa sig till nya demografiska förhållanden. Även om alltså försök har gjorts att tillämpa barnbegränsning i vissa bondebefolkningar har detta bara högst temporärt och lokalt kunnat hindra uppkomsten av ett jordbruksproletariat.³¹ De föga egalitära jordägarförhållandena i

²⁸ Den i och för sig välmotiverade kritiken mot Cambridge-gruppen får inte undanskymma det faktum att familje- och hushållstypologier och statistiska jämförelsetal måste vara av central betydelse för jämförbarheten mellan forskningsresultat inom området demografisk historia.

²⁹ The Times Literary Supplement, 4 maj 1973, s. 485 ff.

³⁰ O. Löfgren, Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation. *Ethnologia Scandinavica* 1976, s. 100—115 och Å. Daun—O. Löfgren (utg.), *Ekologi och kultur*, 1972. Jämför också J. W. Bennett, *The Ecological Transition. Cultural Anthropology and Human Adaptation*, 1976, M. Sarmela, *Folklore, Ecology, and Superstructures. Studia Fennica* 18, 1974.

³¹ Den här tolkningen skiljer sig helt från vad Christer Winberg kommit fram till i sin uppmärksammade avhandling *Folkökning och proletarisering — Kring den sociala struktur-*

stora delar av landet inte minst i områden med goda förutsättningar för jordbruket bidrog till den höga takten i pauperiseringen. Detta accentuerades ytterligare genom storjordägarnas benägenhet att lägga om godsdriften, vilket ofta medförde att landbönder/arrendatorer avhystes och ersattes av stutare-lönearbetare-torpare.³² Hemmansklyvning och/eller nyodling, som i många trakter fick imponerande dimensioner, kunde bromsa men inte hejda tillväxten av den fattigbefolkning, som Löfgren med en välfunnen term kallat potatisfolket.

En viktig aspekt på hela processen är att det i så hög grad måste ha rört sig om en nedåtgående social mobilitet i ett i stort dynamiskt samhälle, som gav åtskilliga individer möjlighet att förbättra sina materiella villkor och som samtidigt ledde till att bondeskiktet konsoliderades och fick drag som liknade den nya medelklassen. För dem som redan fått eller som hotades av att få sin sociala och ekonomiska ställning försämrad skulle efterhand massutvandringen över Atlanten och industrialiseringen erbjuda alternativ, som miljoner människor skulle pröva. Men detta ligger i stort sett efter den period, som Löfgren ägnat sitt huvudintresse.

Avgränsningen av en ekotyp

Om man väntar sig att naturförutsättningarna i en trakt skulle leda till en eller flera anpassningsvarianter hos den befolkning som levtt där blir Löfgrens analys lite förbryllande. Utgångspunkten är nämligen att utmarkernas människor inte längre fick plats i bondesamhället i "bygden" i snäv mening. Men då har man också förflyttat orsaken till hela den process man undersöker utanför ekotypen. I det avseendet blir Löfgrens framställning ganska vag i konturen. Han understryker både att en särskild fattigteknologi-fattigekonomi utvecklades av utkantsmänniskorna och att de var helt beroende av bönderna, folket i "byn", som de levde i ett slags symbios med. I denna relation var jordägarna naturligt nog den starkare parten, men de var i sin tur beroende av säsongsarbetskraft och hjälp från fattigfolket och en viss arbetsfördelning kunde komma till stånd särskilt i samband med att bondejordbruket moderniserades och alltmer lämnade själv-

omvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen, 1975, s. 31. Denne betraktar mortalitetsnedgången som en helt oviktig variabel och hävdar i stället att familjerna inom det agrara samhället försökte (och lyckades tämligen väl?) anpassa sig till olika ekonomiska förutsättningar, vilket sålunda skulle förklara den demografiska utvecklingen. Reproduktionen blir då det viktiga studieobjektet. Det blir anledning att återkomma till detta intrikata problem i annat sammanhang.

³² En utmärkt belysning av denna utveckling i allmänhet ger som bekant *G. Utterström*, *Jordbrukets arbetare*, 1957, men också med avseende på processens betydelse för olika sociala grupper och särskilt den nedåtgående sociala mobiliteten *I. Eriksson—J. Rogers*, *Rural Labor and Population Change — Social and Demographic Developments in East-central Sweden during the Nineteenth Century*, 1978, s. 57—101 och *C. Winberg*, a.a., s. 157 ff., 247 ff.

hushållningsprincipen. Då kunde menar Löfgren bl.a. en del hantverksysslor tas över av den marginella grupp människor, som han beskriver.³³

Problemet med att avgränsa en ekotyp kommer man knappast ifrån, om man tänker sig att använda begreppet som ett instrument i sin forskning. I det här fallet vore det onekligen mest naturligt att betrakta både den centrala bygden — bondesamhället — och utmarkerna som delar i samma ekotyp eller "ekosystem". Detta skulle också ligga i linje med Eric Wolfs klassificering. Denna urskiljer vid sidan av de nämnda ekotyperna också en som han kallar "permanent cultivation of favored plots (combined with a fringe of sporadically utilized hinterland)". Man har också karakteriserat detta fenomen som "infield-outfield systems".³⁴ Det är möjligt att Wolf med sina mer storslagna vyer skulle betrakta hela Skandinavien (och största delen av Norden) som ett exempel på denna ekotyp. Men om man gör det mister ekotypen mycket av det värde den skulle kunna ha för forskningen. Det måste vara angeläget att isolera områden som har skapat tämligen enhetliga förutsättningar för befolkning och ekonomi och därvid belägga hur länkningarna sett ut mellan olika nivåer. Detta har inte Löfgren försökt sig på.

En ekotyp med "infield-outfield-system" skulle i och för sig kunna få ganska olika utformning inte minst på en social nivå. Teoretiskt borde den kunna besitta ett starkt dynamiskt drag. Där finns hela tiden en expansionsmöjlighet i samspelet mellan sedan gammalt hävdad åker—äng—betesmark och utmarkerna. De senare kan utnyttjas endast temporärt t.ex. för fäboddrift men de kan också ge upphov till mer permanent odling och bebyggelse som t.ex. bodlanden i Hälsingland. I fråga om familj och hushåll tycks här generellt föreligga en situation som skulle vara gynnsam för uppkomsten av utbyggda familjehushåll. När fäbodrar eller annat temporärt utnyttjande av utmarker lett till permanent bosättning borde ny familjebildning emellertid bli aktuell. Ett större hushåll skulle i den processen kunna splittras upp på flera kärnfamiljer. Någon proletarisering av de nybildade familjerna skulle det alls inte behöva bli fråga om. Många andra faktorer blir bestämmande för om en sådan utveckling blir aktuell.³⁵

³³ O. Löfgren, *Family and Household among Scandinavian Peasants. An Exploratory Essay. Ethnologia Scandinavica*, 1974 s. 19—52.

³⁴ Wolf, a.a., s. 21.

³⁵ Det finns anledning att påpeka hur stora variationsmöjligheterna egentligen kan vara för en jordbruksbefolknings sociala organisation. Man får inte stirra sig blind på kärn- eller stamfamiljen som om dessa små produktions- och konsumtionsenheter skulle vara det enda tänkbara. Före revolutionen fanns t.ex. i Stor-Ryssland och Sibirien den s.k. mir-organisationen, som i de flesta avseenden skilde sig från de arrangemang som är kända i t.ex. Västeuropa, även om jorden brukades familjevis. I ett sådant kollektivt ägande- och distributionssystem i fråga om jorden dimensionerades produktionsresurserna med hänsynstagande till hushållens storlek. L. Volin, *The Peasant Household under the Mir and the Kholkhos in Modern Russian History. The Cultural Approach to History*, ed. C. Ware, 1940. Jämför också A. Plakans, *Familial Structure in the Russian Baltic Provinces* i W. Conze, utg., *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen*, 1976, och Wolfs diskussion av musha'a-systemet i Mel-lersta Östern, a.a., s. 78 f.

Löfgren har själv starkt betonat variansbredden hos de skandinaviska ekotyperna ("peasant ecotypes"). Det är viktigt att hålla i minnet, menar han, att jordbruket i inskränkt mening inte var det ekonomiskt mest betydelsefulla i många regioner. De skandinaviska bönderna skilde sig i hög grad från den europeiska bonden i kontinentens slättbygder. "Usually we find a very complex pattern of exploitation in which agriculture, livestock raising, dairy production, fishing, hunting, forestry, handicraft and trading were interwoven during the yearly cycle in order to secure a stable economy." Det är överhuvudtaget slående hur tveksam Löfgren tycks vara inför att ge sig hän åt den sorts determinism, som tycks vara förbunden med ett mer enkelspårigt ekotypsresonemang. Han markerar också att storsamhällets ekonomiska struktur (och han menar väl då också den politiska) måste betraktas som en konstant vid ett studium av en ekotyp. Detta kan bara tolkas så att den ekonomiska utvecklingen och strukturen på nationell eller motsvarande nivå kan förväntas influera på lokalplanet och störa bilden. Den här tanken utföres inte närmare, men den finns hela tiden bakom resonemangen.³⁶

Uppkomsten av sociala klyftor

I själva verket blir Löfgrens forskning på det här området mindre ett studium av en ekotyp och dess förutsättningar (och konsekvenser) än en analys av *social differentiering*. Han fastslår att ekologiska variationer knappast kan förklara olika anpassningsformer inom ett lokalsamhälle. Här måste man söka förklaringarna i hur olika sociala skikt fungerat. I jordbrukssamhället var det förhållandet till jorden, om man ägde en bit mark eller inte, som blev utslagsgivande. För huvudpersonerna hos Löfgren, utkantsmänniskorna, var egendomslösheten det som förenade. "De stod utan egen jord och var därigenom utestängda från själva basresurserna i den traditionella bondehushållningen: åkerjorden, betesmarkerna, skogen och ofta även fiskevattnen. För att överleva var de hänvisade till att bygga upp en ny ekonomi i agrarsamhällets utkant. Torpare och backstugusittare fick bli tusenkonstnärer. Den enda resurs som fanns i överflöd var arbetskraft. En intensiv insats av hushållets alla medlemmar fick därför i möjligaste mån kompensera bristen på jord och kapital."³⁷

Mycket ingående tecknar Löfgren nu följderna av den sociala differentieringen, av den klyfta som uppstått i bondesamhället mellan dem som ägde och dem som

³⁶ Löfgren, (1974) s. 48. I sin senare produktion har Löfgren haft anledning att mer begrunda storsamhällets direkta inverkan på en ekotyps utformande. Se Fångstmän i industrisamhället, 1978, s. 183 ff.

³⁷ Löfgren, Potatisfolket. Forskning och Framsteg, 1977: 5/6 s. 26. Temanummer Familjen, red. A. C. Molin—S. Åkerman.

stod utan jord. På hushållsnivån finner han att man kan urskilja två grundläggande principer för organisationen beroende av hur långt proletariseringen gått för olika familjer. Mot det traditionella bondehushållet med dess arbetsfördelning *inom sig* och starka sammanhållning och koncentration *inåt*, som givetvis främst berodde på att man fungerade som både en produktions- och konsumtionsenhet, står den agrara underklassens familjehushåll, som riktade sina aktiviteter *utåt*. Det var nödvändigt för att man skulle kunna överleva i det näringsekonomiskt trängda läge, som man hamnat i. Löfgren markerar att det måste ha funnits många övergångsformer mellan de här "idealtyperna" av hushåll, som han också kallar centripetalt och centrifugalt organiserade. Han understryker hur svårt det är att utforska det rurala fattigfolkets ekonomi eftersom den byggde på utnyttjandet av många "nischer" i jordbrukssamhällets marginal, som inte var av så stor betydelse att de kommit att täckas av beskattningsmaterial och liknande källor, som traditionellt ger historikern tillgång till ekonomiska och sociala förhållanden i en förfluten tid.³⁸

När samhällsomvandlingen sätter in på en större regional och nationell nivå under 1800-talet kopplas både bondejordbruket och jordproletärernas familjer till denna större process. Att detta har varit fallet i fråga om de stora och medelstora bondehemmanen är väl känt. Här kan man se skiftesverket, täckdikningar och ett förbättrat redskapsbestånd samt bruksmetoder som viktiga förberedelser för inlemmandet av bönderna i en marknadsekonomi. De själva utgjorde ju dessutom en viktig både kapital- och konsumtionsmarknad, som hade en nyckelroll i hela industrialiseringen.³⁹

Potatisfolket

Vad som gör Löfgrens analys så intressant är att han understryker hur viktiga backstugusittarna, torparna, lösarbetarna (med en regional term från hans eget undersökningsområde "hyttfolket") och deras söner och döttrar har varit som arbetskraft både hos de närboende bönderna och i samhället i stort. Därmed inleddes dessa människor, som utvecklingen inom jordbrukssamhället farit så

³⁸ O. Löfgren, *The Potato People. Household Economy and Family Patterns among Rural Proletarians in 19th Century Sweden in Chance and Change*, 1978, s. 95—106. Det bör markeras att "centrifugalt" fungerande hushåll (med Löfgrens terminologi) inte nödvändigtvis har behövt anta formen av kärnfamiljer. Det visar den bekanta studien av byn Viriatino söder om Moskva, som belyser hur storfamiljer kan förenas med omfattande arbetsvandringar i det förrevolutionära Ryssland (otchodnitjstvo-systemet). S. P. Dunn—E. Dunn, *The Great Russian Peasant: Cultural Change or Cultural Development?*, *Ethnology* II, no. 3, 1963, s. 320—338. En samtida motsvarighet till potatisfolket möter man i Oscar Lewis forskning: O. Lewis, *Fem Familjer. En studie av fattigkulturen i Mexiko* (1959), 1970.

³⁹ L. Jörberg, *The Industrial Revolution in Scandinavia 1850—1914. The Fontana Economic History of Europe*, vol. IV, chapter 8, s. 92 ff.

hårt fram med, i en stor arbetsmarknad som mycket snabbt kom att sträcka sig över landets gränser ja även över oceanen. På ett mycket dramatiskt sätt ställer Löfgren denna sida av potatisfolkets verklighet mot den till synes ålderdomliga "samlarekonomi", som praktiserades hemmavid. De ofta långa och långvariga arbetsvandringarna, som flera medlemmar i ett sådant här hushåll kunde deltaga i år efter år, måste ha gett nya erfarenheter och ställt det här fattigfolket inför nya anpassningsproblem. Men anpassningsproblem var alltså inget nytt för dem. Vad man blir förundrad över är snarast den öppenhet och vakenhet, den orienteringsförmåga i närsamhället och inte minst storsamhället, som den här delen av befolkningen visat prov på. Deras betydelse för hela samhällsekonomin skulle kunna accentueras ännu starkare än Löfgren gjort. Att detta vore motiverat visar de senast företagna forskningarna rörande arbetsvandringarnas omfattning i slutet av 1800-talet inom vissa nyckelindustrier.⁴⁰

Kontakterna med storsamhället

Man skulle kunna spekulera över effekterna av att bönderna och deras familjer tycks ha haft *ekonomiska* kontakter med storsamhället medan potatisfolkets kontakter lika mycket måste ha legat på en *social* och *psykologisk* nivå. Behovet av liksom viljan och förmågan att lämna jordbrukssamhället om också bara temporärt kunde därför bli mycket olika i olika skikt av en jordbruksbefolkning. En stor tröghet har faktiskt också kunnat konstateras hos några tämligen enhetliga bondebefolkningar inför att flytta bort till objektivt sett attraktiva mål i det framväxande industrisamhället.⁴¹ Det ligger nära till hands att knyta samman sådana forskningsresultat med Eric Wolfs teoretiska resonemang om hur socialisationen kan ha gått till i traditionellt präglade bondefamiljer i kontrast mot sådana befolkningar som haft anledning att inprägla mer individuellt inriktade beteenden. (Jämför här studier av social mobilitet hos inflyttade rurala grupper till städerna.)⁴²

⁴⁰ B. Rondahl, Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865—1910, 1972, s. 114 ff. A. Norberg—S. Åkerman, Emploi, formation des familles et migrations internes au XIXe siècle. Le cas Suédois. I Les Aspects économiques de la croissance démographique, utg. A. J. Coale, 1973, s. 170 f. Jämför också G. Rosander, Herrarbete. Dalfolkets säsongsvisa arbetsvandringar i jämförande belysning, 1967.

⁴¹ B. Rondahl, a.a., s. 63 f. S. Åkerman, The Psychology of Migration in American Studies in Scandinavia, vol. 8, 1972, s. 49 ff.

⁴² Sådana forskningar har presenterats av H. Norman, Från Bergslagen till Nordamerika. Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851—1915, 1974, B. Kronborg—T. Nilsson, Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad 1870—1910, 1975, M. Eriksson—S. Åkerman, Geografisk och social rörlighet. Resultat från Trestadsstudien. Scandia vol. 40, 1974: 2, s. 290 ff.

Central bygd och utmarker

Nu har vi hamnat långt ifrån ekotypresonemangen. Det är dags att ta upp den tråden på nytt. Ovan antyddes att det slags ekologiska förhållanden, som Löfgren studerat, förmodligen bäst skulle kunna hanteras om man betraktar både den centrala bygden och utmarken som delar och komplement i en och samma ekotyp. Löfgren snuddar vid ett sådant synsätt men prövar det aldrig riktigt. Orsaken torde vara att han mest intresserar sig för pauperiseringsprocessen och det förhållandet att en stor del av befolkningen vid mitten och slutet av 1800-talet drog sig fram och levde "på nästan ingenting". Hans uppgift har då blivit att i detalj visa upp eller resonera omkring hur detta har kunnat gå till.⁴³

De jämförelser mellan olika utkantsgrupper i 1800-talets samhälle, som Löfgren gör på ett så intresseväckande sätt, och som visar att man kan urskilja en gemensam nämnare i deras egendomslöshet och marginella situation trots växlande former skulle kunna byggas ut med hjälp av tematiken "infield-outfield". Här skulle man med full rätt kunna tala om två fenomen som stått i ett dialektiskt förhållande till varandra. Perspektivet vidgas snabbt i tid och rum. Man kan studera äldre kartmaterial (så långt tillbaks som 1600-talets mitt) och redan då urskilja utmarksodlingar i olika stadier från en första liten intaga på skogen eller heden till den fullt organiserade byn. Som geografen Gunnar Bodvall har visat går det att på detta sätt följa odlingsgången i det äldre kulturlandskapet, vilket gör det möjligt att urskilja historiska nivåer i bebyggelsebildens.⁴⁴

Bodvall studerade på 1950-talet "principen för odlingsens fortgång" i hela landet med utgångspunkt i några socknar i norra Hälsingland. Särskilt var det fåbodbebyggelsen och framförallt den fasta bosättningen på utmarken i dess relation till hembyarna som utgjorde Bodvalls undersökningstema. Det var sammanhang som redan hade intresserat Geijer, som en gång skrev: "Fåbodarna med deras betesplatser ha överallt varit kulturens första utposter, boland, nybyggen ha av dem uppstått och blivit till egna hemman."⁴⁵

En ekotyp växer fram

Det man kan lära sig av Bodvalls minutiösa granskning av ett flerhundraårigt förlopp i en norrländsk bygd är kanske främst att så många faktorer måste beaktas om man skall kunna förstå hur en ekotyp växer fram. Till att börja med måste man varna för att använda begreppet på ett sådant sätt att man inte kan

⁴³ Löfgren, *The Potato People* (1978) passim.

⁴⁴ G. Bodvall, *Bodland i Norra Hälsingland*. Geographica. Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution, nr 36, 1959, s. 27.

⁴⁵ E. G. Geijer, *Samlade skrifter, senare avdelningen, Andra bandet, 1851, s. 89.*

hantera förändringsprocesser. Med ett belysande uttryck talar Bodvall om *odlingsgången*, som han alldeles tydligt betraktar som något ständigt dynamiskt i varje fall i den typ av undersökningsområde han själv valde för sin avhandling.⁴⁶ Mycket av denna dynamik låg just i samspelet mellan central bygd och utmarken, som redan antytts. Uppodlingens gång var helt betingad av hur ett äldre skikt av bebyggelse och jordbruk var organiserad och vilka förutsättningar som där gällde. Klimat, topografi, jordmån och odlingsutrymme i den centrala bygden utgör sådana förutsättningar.

Av vikt blir också om individuella eller kollektiva ägande- och brukningsmetoder har utvecklats. Det är mycket troligt att det individuella ägandet varit den allra ursprungligaste formen som uppstått ”med av familjen privat intagna, bearbetade åkerstycken, som sedan sekundärt kunde sammanläggas till bygården med tegindelning”. Detta var etnologen Sigurd Erixons åsikt och den delas bl.a. av David Hannerberg.⁴⁷ Denne talar om ”den spridda bebyggelsens sammanväxande till fasta skiftesenheter”. Därmed kommer man alltså efterhand över på en mer kollektivistisk organisation av lokalsamhällena, som slutligen skulle kodifieras på 1700-talet i byordningarna. Men då var som bekant tiden redan mogen för en förstärkning av den enskilda äganderätten och en centrerings på familj jordbruket åtminstone i regioner med självägande bönder. Denna utveckling saknade emellertid inte heller sina inslag av kollektivt agerande.

På samma sätt var framträngandet på utmarken ett komplicerat förlopp. I de områden som Bodvall studerat måste expansionen på utmarken ha påbörjats under tidig medeltid. Det framgår av att Hälsingelagen drog upp en gräns mellan byskog och sockenallmanning, vilket avslöjar att utmarken delvis tagits i anspråk.⁴⁸ Från 1600-talets mitt kan Bodvall lokalt följa hur utnyttjandet har intensifierats. Han visar hur bönderna energiskt sökte hävda sin rätt att utan intrång av utomstående få utnyttja de ganska vidsträckta områdena mellan dalgångarna. Så småningom försökte man få enskild äganderätt också till sådan mark. I områden som tidigare utnyttjats samfällt gjordes därvid uppdelningar på allt mindre enheter. Utmarken har länge varit en fri resurs, som kunde utnyttjas bl.a. till nyodlingsföretag, men vissa inskränkningar gjordes tydligen tidigt i möjligheterna för vem som helst att som nybyggare slå sig ned där.⁴⁹

Det är överhuvudtaget tankeväckande att de ekonomiska möjligheterna har varit så skiftande för olika familjer långt före den stora pauperiseringen på 1800-

⁴⁶ Bodvall, a.a., s. 25.

⁴⁷ S. Erixon, *Bebyggelsestruktur och bysamfällighet i Sverige*. Nordisk Kultur XIII, 1956, D. Hannerberg, *Jordbrukets yttre rationalisering från det medeltida solskiftet till 1947 års jordbruksreform*. Svensk Geografisk Årsbok, 1950, s. 173, S. Göransson, *Village planning patterns and territorial organization. Studies in the development of the rural landscape in eastern Sweden*, 1971.

⁴⁸ Bodvall, a.a., s. 197. G. Hafström, *Hammarskipt — Rättshistoriska studier*, 1951, s. 115, 127.

⁴⁹ Bodvall, a.a., s. 201.

talet. Det har uppenbarligen också gällt bygder med vissa expansionsmöjligheter. Bodvall konstaterar t.ex. beträffande sitt undersökningsområde i norra Hälsingland: "Om någonsin varje bydelägaras område varit avsett att livnära en odalbondes hushåll och således ursprungligen de olika delägarnas jordbesittningar inom ett byalag varit ungefärligen likvärdiga hade man här redan vid mitten av 1600-talet fullständigt rubbat denna likställighet och i stället åstadkommit en långt gående differentiering av jordinnehavet även inom det rena bondesamhället. Att denna mycket stora skillnad i fråga om jordinnehavet måste spegla en social skiktning är otvivelaktigt."⁵⁰

Kronan och kyrkan

Man kan visserligen förutsätta att de människor, som först tog landet i besittning "var obundna i sin verksamhet av överordnade myndigheters reglerande bestämmelser och endast hade att taga hänsyn till av naturen givna betingelser".⁵¹ Men under historisk tid har knappast ett sådant jungfruligt tillstånd rått. Landskapslagarna försökte sålunda att reglera hur jorden skulle skiftas och brukas i bolbyarna och innehöll också bestämmelser om utmarkens disponering. Den katolska kyrkan har som bekant spelat en inte oviktig roll både för ägostrukturen och jordbrukets praktiska utformning och naturligtvis inte minst genom att påverka synen på familj och hushåll dvs. den minsta produktionsenheten i det agrara samhället.

Kungamakten och kronan intog ingalunda någon passiv attityd till basnäringen jordbruket även om intresset väl aldrig var så uppskruvat som i fråga om bergsnäringen, där man hävdade regalrättigheterna mycket energiskt. Gustav Vasas engagemang är väl känt såväl hans rådgivningsverksamhet till diverse menigheter runt om i landet som hans avelsgårdsprojekt. Den centralmakt som under hans regering konsoliderades fick inte minst på beskattningsområdet ingripande följder för allmogen. Kronan hävdade nu också rätten till all obebyggd mark, vilket alltså innebar att inte heller utmarken lämnades utanför centralmaktens skattläggnings- och ägarpretentioner. Dessa skruvades som bekant upp ytterligare under 1600-talet i ett läge då landets resurser både ifråga om ekonomi och människor tidvis måste bottenkrapas. Inget lokalsamfund kunde gärna lämnas oberört i den utvecklingen.⁵²

⁵⁰ Bodvall, a.a., s. 148 f.

⁵¹ Bodvall, a.a., s. 188.

⁵² S. A. Nilsson, Hemlandet och de stora krigen under Gustav II Adolfs tid. Saga och Sed, 1973/74, s. 135 ff. Jämför också polemiken om krigens demografiska effekter mellan D. Gaunt, Historisk demografi eller demografisk historia? HT 1973: 3, s. 382—405 och N.—I. Friberg, Historisk befolkningsforskning i Regionala utvecklingslinjer och strukturförändringar i Sveriges befolkningsgeografi, meddelande 5, 1974.

Den nya lutherska statskyrkan spelade här en inte oviktig roll i mobiliseringen av landets resurser. Inte bara som tidigare jorden och boskapen utan också befolkningen in i minsta detalj på familje- och hushållsnivå kom nu att registreras och i det arbetet var prästerskapet nyckelpersonerna.⁵³ Via husförhör och andra förrättningar kunde man fortlöpande hålla sig underrättad om situationen i de minsta lokalsamhällen ända ut i byar och avlägsna ensamgårdar. Det låg i sakens natur att denna påverkan inte stannade vid materiella förhållanden. Det är symptomatiskt att husförhören utvecklades i samband med en alfabetiseringskampanj i slutet av 1600-talet, som var helt och hållet religiöst motiverad.⁵⁴

Det behöver knappast påpekas att de här tendenserna till ökad kontakt mellan lokal- och storsamhälle bara förstärktes under de följande århundradena. Styrningen från centralmaktens sida gjorde sig särskilt starkt gällande i samband med skiftena och hushållningen med mineral- och skogstillgångarna, som blev föremål för en mycket sträng reglering och "lokaliseringspolitik" då det gällde att etablera nya bruk och industriella anläggningar. Hushållningssällskapen och den obligatoriska folkskoleundervisningen skall inte heller glömmas och allra minst det faktum att bygd efter bygd inleddes i en marknadsekonomi och en penningekonomi i en långt utdragen men mot 1800-talets slut stegrad process.

Tre viktiga komponenter

I ett sådant här översiktligt studium av hur man inom forskningen tillämpat ett ekologiskt synsätt på historiska problem kan det tydligen vara motiverat att tala om en gemensam skandinavisk ekotyp, vars karakteristika antyddes i samband med presentationen av Löfgrens forskningar. De många aktiviteterna som bönderna ägnade sig åt vid sidan av det egentliga jordbruket blir den gemensamma nämnaren och det förhållandet riktar på ett naturligt sätt vårt intresse mot utmarken, som kunde erbjuda nyodlingsmöjligheter dessutom, alltifrån svedjebruk till ett fullt utvecklat jordbruk, som efterhand kunde medföra utflyttning och permanent bosättning. Det är tydligt att man fångar något väsentligt i de allmänna ekologiska förutsättningarna när man koncentrerar sig på samspelet mellan central bygd och utmarker.

Det skulle antagligen också vara möjligt att göra en mer förfinad och preciserad typologisering inom det större ekosystemet, som utan tvekan skulle vara värdefull vid jämförelser mellan de många lokalstudier från skilda regioner, som redan sett dagens ljus. En sådan stramare typologisering torde behövas om man över-

⁵³ N.—I. Friberg, 350 års befolkningsutveckling i Mälardalen i Regionala utvecklingslinjer och strukturförändringar i Sveriges befolkningsgeografi, meddelande 2, 1972.

⁵⁴ E. Johansson, The History of Literacy in Sweden in Comparison with some other Countries. Educational Reports 12, Departement of Education, Umeå University, 1977.

huvudtaget skall kunna påvisa några samband mellan ekologiska förutsättningar och människornas sätt att organisera sina sociala och ekonomiska aktiviteter.⁵⁵ Det kan ändå bli svårt att praktiskt bedriva forskning på detta område eftersom varje ekotyp är inlemmad mer eller mindre starkt i storsamhället. Dess influenser måste hela tiden verka modifierande och omformande.

David Gaunts infallsvinkel

Inom det socialhistoriska lägret är det främst David Gaunt som prövat ett ekologiskt synsätt. Han har gjort det så energiskt och konsekvent att det finns anledning att ingående analysera hur han gått tillväga. Liksom Löfgren har han främst varit inriktad på familjens och hushållens sammansättning och funktion, överhuvudtaget på demografiska förhållanden i deras relation till de ekologiska. Det som gör Gaunts ansats extra intressant är att han inte nöjer sig med att spekulera över tänkbara samband utan genomgående försöker att bevisa att hans hypoteser och tolkningsförslag kan underbyggas genom ett empiriskt studium.⁵⁶

Gaunt har använt Västmanland som experimentalfält. Han utskiljer tre zoner i landskapet bestående av a) slättbygden i landskapets södra del i nära anknytning till Mälaren, som var dominerad av storgods med deras underlydande landbönder, b) en zon mellan kustbygden och den egentliga Bergslagen, som inte bara känne-

⁵⁵ Vad som föresvävar mig är att både centralbygd och utmarker måste karakteriseras. Den förra kan vara allting från helt dominerande t.ex. en ren slättbygd, som är helt eller nästan helt uppodlad, till en tämligen obetydlig areal beroende på topografiska och andra orsaker. Bördighetsgraden på jorden kan variera i lika hög grad. På samma sätt kan man klassificera utmarkerna, som kan vara en stor tillgång med möjligheter till varierande sysselsättningar för befolkningen och förutsättningar för kontinuerlig nyodling etc. Men de kan också utgöras närmast av impediment även om de areellt är betydande. Ett flertal kombinationer tycks här kunna urskiljas.

Med de här utgångspunkterna och med uppmärksamheten riktad också på storsamhällets skiftande roll i olika skeden skulle det vara instruktivt att jämföra t.ex. kustsocknarna Värö, som studerats av O. Löfgren i hans nämnda doktorsavhandling, 1978, Petalax i Österbotten, som var undersökningsområde i *H. Wester*, *Innovationer i befolkningsrörligheten*, 1977, och *D. Gaunt*, *Family Planning and the Preindustrial Society: Some Swedish Evidence in Aristocrats, Farmers, Proletarians*, ed. *S. Åkerman*, 1973, som behandlade Alskog på Gotlands östkust. Utmarkens skiftande förutsättningar har i dessa fall komplicerats av fisket, som visat sig ha mycket olikartade utvecklingsmöjligheter. Marknadsanknytningen tycks ha skett i olika takt och de sociala och demografiska reaktionerna har uppenbarligen varit högst olika. (Det kan tilläggas att vissa av Löfgrens påståenden om den sociala differentieringen direkt kan testas hos Wester.)

⁵⁶ *D. Gaunt*, *Familj, hushåll och arbetsintensitet*. Scandia volym 42, 1976: 1 s. 33—59, *Preindustrial Economy and Population Structure*. *Scandinavian Journal of History*, 1977: 3, s. 183—210. *Household Typology: Problems, Methods, Results in Chance and Change*, 1978. Även i andra uppsatser har Gaunt varierat detta tema. För synpunkter på problematiken i stort se t.ex. *G. Ohlin*, *Economic influences and population size in developed countries*. I *Population and its problems*, ed. *H. B. Parry*, 1974, s. 88 ff.

tecknades av åkerbruk, inriktat på sädesproduktion, utan också av boskapsskötsel och inte minst fortransporter, kolning etc., som det gynnsamma geografiska läget skapade förutsättningar för, c) Bergslagsbygden med dess mera utpräglade inriktning på sysselsättningar vid sidan om det egentliga jordbruket, som inte ens kunde försörja befolkningen med brödsäd. I denna bygd har gruvarbete, tackjärnsblåsning och stångjärnstillverkning vid de många bruken varit de viktiga försörjningskällorna för befolkningen.⁵⁷

Efter detta konstaterande lägger Gaunt fast sina teoretiska utgångspunkter: vissa ekologiska begränsningar och förutsättningar måste ha förelegat som en följd av de olika zonernas sammansättning. Mest iögonenfallande blir skillnaden mellan kustbygdens begränsade möjligheter till annat än på sädesproduktion inriktat jordbruk och de två andra zonernas mera komplicerade naturförutsättningar i form av skog, vattenkraft och mineraltillgångar. Till detta kommer så egendomsförhållandena i de tre zonerna med storgods och arrendebönder i kustzonen som kontrast mot upplandets självägande bönder och bergsmän, som rådde över sin egendom och dess utnyttjande.

Enligt Gaunt borde dessa skillnader medföra att *arbetsintensiteten* över året blev avsevärt större i Bergslagsbygden och i mellanzonen än i kustbygden. I den senare var också förutsättningarna mera begränsade när det gällde att få till stånd t.ex. hemslöjdsproduktion. Skogsbristen och den mera begränsade tillgången på ängsmark och mulbete var här viktiga restriktioner. Den mångfacetterade verksamheten i de två övriga zonerna skapade en hög arbetsintensitet året om och gav rikliga tillfällen till extrainkomster, som tillförde hushållen välkomna penningtillskott. På nästa abstraktionsnivå tänker sig Gaunt att allt detta medverkat till att kustzonens befolkning kännetecknats av en trögare mentalitet än särskilt bergsmännen i Bergslagen, vars initiativ- och planeringsförmåga avspeglas i deras många parallella aktiviteter.⁵⁸

Dessa teoretiska utgångspunkter och allmänna iakttagelser ställer nu Gaunt samman med den demografiska strukturen inom ett urval av socknar från de tre ekologiska zonerna. Han anser sig därvid kunna konstatera att fertiliteten var avgjort mycket högre i Bergslagszonen och något högre i mellanzonen än i kustzonen. Kontrasten blir särskilt skarp mellan bergsmännens familjestorlek och de små kärnfamiljerna som var karakteristiska för slättbygden vid Mälaren. Förklaringen till denna skillnad skall alltså enligt Gaunt sökas i den skiljaktiga arbetsintensiteten på hemmanen i de olika zonerna. Därmed får man också ett större behov av tjänstefolk och andra hushållsmedlemmar i områden med hög arbetsintensitet året om. Även detta finner Gaunt vara fallet i de av honom studerade socknarna.

⁵⁷ Gaunt, a.a. (1976), s. 35 ff.

⁵⁸ Gaunt, a.a. (1977), s. 186 ff. Jämför Ronald Freedmans modell för ett sociologiskt studium av fertilitetsmönster, R. Freedman, *The Sociology of Human Fertility*, 1975, s. 15.

Dessutom finner han att tregenerationsfamiljer och på annat sätt utbyggda familjer var betydligt vanligare i upplandet än på slätten. Han vågar sig här på en socialpsykologisk tolkning av situationen: Mycket tyder på att den stabilitet och kontinuitet, som man t.ex. finner i Bergslagssocknarnas familjer och hushåll, återspeglad också i en betydligt lägre geografisk rörlighet, har gett upphov till en välvillig inställning till omsorgen om åldringar och släktingar som kom in från andra familjer. Man har alltså med ett modeord haft tämligen långa planeringshorisonter.

På slätten har en större andel av befolkningen varit inflyttad, delvis över långa distanser, och dessutom har en kraftig cirkulär omflyttning ägt rum inom zonen på korta avstånd. Dessa oroliga förhållanden i kombination med att den största delen av befolkningen inte ägt sin jord har tydligen skapat en ovilja att utsträcka försörjningsplikten och omvårdnaden utanför den lilla kärnfamiljen mor, far och barn. Tregenerationsfamiljer förekom och naturligtvis också tjänstefolk som f.ö. var mycket rörligt, men familjer och hushåll var alltså genomgående mindre än i upplandet. Mindre självständighet och korta planeringshorisonter var alltså liksom en svagare förmåga till ekonomiska initiativ, karakteristiskt för slättbygden.⁵⁹

Innan vi går vidare och granskar Gaunts pedagogiska och tilltalande ekotypologisering, måste det understrykas att han också påtalat det faktum att de tre zonerna i Västmanland fungerat i ett samspel inom sig. Kustsocknarnas överskott av brödsäd slussades till mellanbygdens och särskilt Bergslagens underskottsområden. I utbyte kom skogs- och mineralprodukter och ett överskott från animalieproduktionen i landskapets norra del. En viktig förmedlande länk var mellanzonens förbönder, som skötte de delvis långväga och tunga transportererna i stor utsträckning vintertid. Det var också som nämnts mellanzonens jämförelsevis goda skogstillgångar som utgjorde basen för Bergslagens stora behov av träkol.⁶⁰

Några invändningar

För att det här ekotypresonemanget skall fungera och för att analysen skall kunna genomföras på ett tillfredsställande sätt, måste vissa förutsättningar vara uppfyllda. Man måste kunna *avgränsa* zonerna från varandra på ett otvetydigt sätt. Om detta skulle visa sig praktiskt svårgenomförbart, måste vissa typiska lokaler inom zonerna, som på ett avgörande sätt bidrar till att karakterisera dem, kunna *isolerars*. Det blir också nödvändigt att återfinna och bestämma de variabler, som tillsammans konstituerar den typiska struktur, som man arbetar med. Samtidigt måste de processer, som man förutsätter har varit verksamma, kunna be-

⁵⁹ Gaunt, a.a. (1976), s. 38.

⁶⁰ Gaunt, a.a. (1977), s. 189 ff. Jämför *A. A:son Hülphers*, Samling til korta Beskrifningar öfver Svenska Städer I, Städerna i Westmanland, 1778, s. 8 f. 32, 50 f. 65, 67, 81, 85, 96 f.

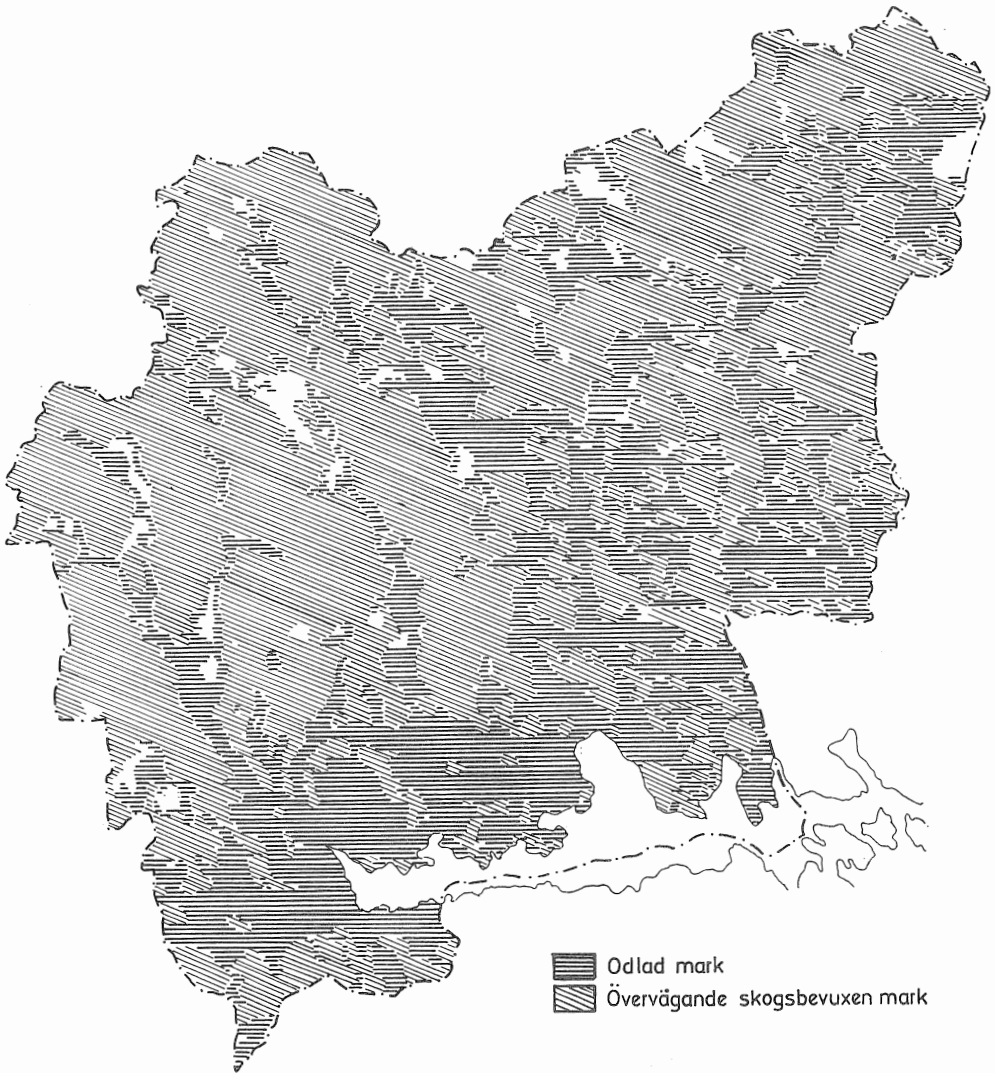
läggas på ett entydigt sätt. Nästa led blir att försöka finna de samband mellan demografiskt och annat beteende och olika ekotyper, som vi har kunnat förutsäga. Det kan tilläggas att man måste kräva att dessa samband inte bara är statistiska utan att de också uppvisar en inre logik.

Tyvärre måste det konstateras att Gaunt ställts inför närmast övermäktiga svårigheter här: a) *zonindelningen*: För att man skall kunna bedöma om trezonsindelningen är riktig och uttömmande måste man givetvis försöka klassificera samtliga 70 landsbygdsocknar i Västmanlands län. Vid ett sådant arbete stöter man snabbt på betydande problem. Det visar sig att det band av socknar i södra delen av Västmanland, som skulle motsvara storgodsregionen inte alls är så enhetligt som man suggereras att tro av zonbeskrivningen. Visserligen är procentandelen åker genomsnittligt större än i övriga delar av landskapet, möjligen med undantag av Salaslätten, men det är inte alldeles rättvisande att påstå att skogsbrist har varit ett genomgående drag i området. Detta kan man lätt konstatera genom att konsultera samtida källmaterial eller helt enkelt göra fältstudier i landskapet. (Och då betänka att skogsmarken decimerats under 1800- och 1900-talen. Jämför figur 1.)

Inte heller har ängsmarken och mulbetet varit så svaga som zonindelningen förutsätter. I åtskilliga socknar och byar i den sydliga zonen har den ömtåliga balansen mellan åkerjord och ängsmark varit ofördelaktig. Men vid en genomgång socken för socken finner man alltför många undantag från den regeln för att man skall känna sig övertygad om att detta skulle ha hämmat böndernas deltagande i extra fortransporter och andra aktiviteter, som fordrade dragdjur. I inte så få fall finner man faktiskt att tvärt om boskap sålts från den här zonen till städerna i södra delen av landskapet och även till Stockholm. Belägg för ganska livligt deltagande i fortransporter och skjutsning kan också återfinnas. Detta har åskådliggjorts i figur 2.⁶¹

⁶¹ O. Grau, Beskrifning öfver Västmanland med sina städer, härader och socknar, 1754, ny upplaga 1904, s. 321. A. Barchaeus, "Resejournal 1772" S. 34 i manuskriptsamlingen UUB. Barchaeus var på sitt sätt en Linnélärjunge, som gjorde sina resor på Vetenskapsakademins uppdrag och som utfrågade ståndspersoner och allmoge om jordbrukets tillstånd och om andra ekonomiska aktiviteter och dessutom själv gjorde iakttagelser i fältet. Den 15 oktober 1772 antecknade han (sagesman var rådmann Schenström i Västerås): "Angående foror och forbönder blev jag underrättad att det äro nästan endast Folkärna och Hedemora folket jämte övriga socknar i Dahllaget, som i denna tiden och om sommaren göra foror till Falun och Bergslagen. Fläckebockarlen är ock tämmeligen flitig härmed, men då släden begynner gå då kommer allmogen häromkring (dvs. nere på slätten) och söker den samma förtjänsten. De bönder som ligga under bruk må man ej tala om (sic!); ty de måste fora efter befallning och den tid de icke önska." s. 363 f.

Schenström tycks ha varit en väl informerad sagesman, som också har haft en hel del att berätta om de inte obetydliga inkomster, som bönderna kunde skaffa sig genom forning särskilt ett storsvältår som 1772. Det finns anledning att misstänka att en del uppgifter i dagboken präglats av de speciella omständigheterna under ett nödår f.ö. Det måste understrykas starkare än vad Gaunt gjort att forningen skedde på vissa stråk t.ex. i Hedströmmens och

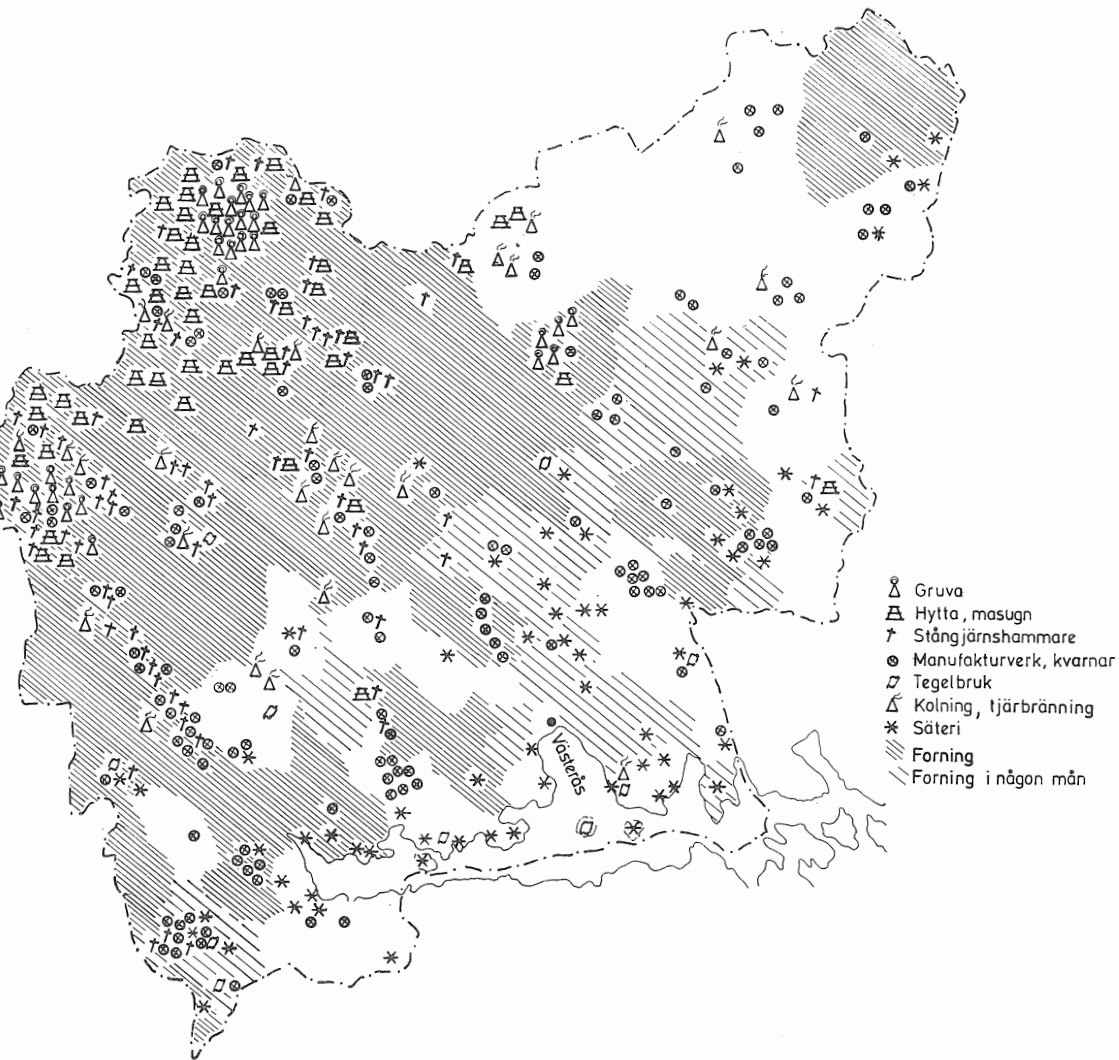

Figur 1. Odlingsmark, skog och sjöar i Västmanlands län. (1900-talets mitt.)

Källa: Svensk uppslagsbok, Västmanland.

Men den södra zonen är mer problematisk än så. I socken efter socken stöter man vid mitten av 1700-talet på järnbruk, tegelbruk, sågar och annan industriell

Kolbäckens dalgång och den viktiga leden mellan Västerås och Falun; detta gör det mindre sannolikt att hela mellanzonen kan ha präglats speciellt av forningen. Man skulle också närmast misstänka att forningsuppdrag var lättast att få för dem som bodde i närheten av

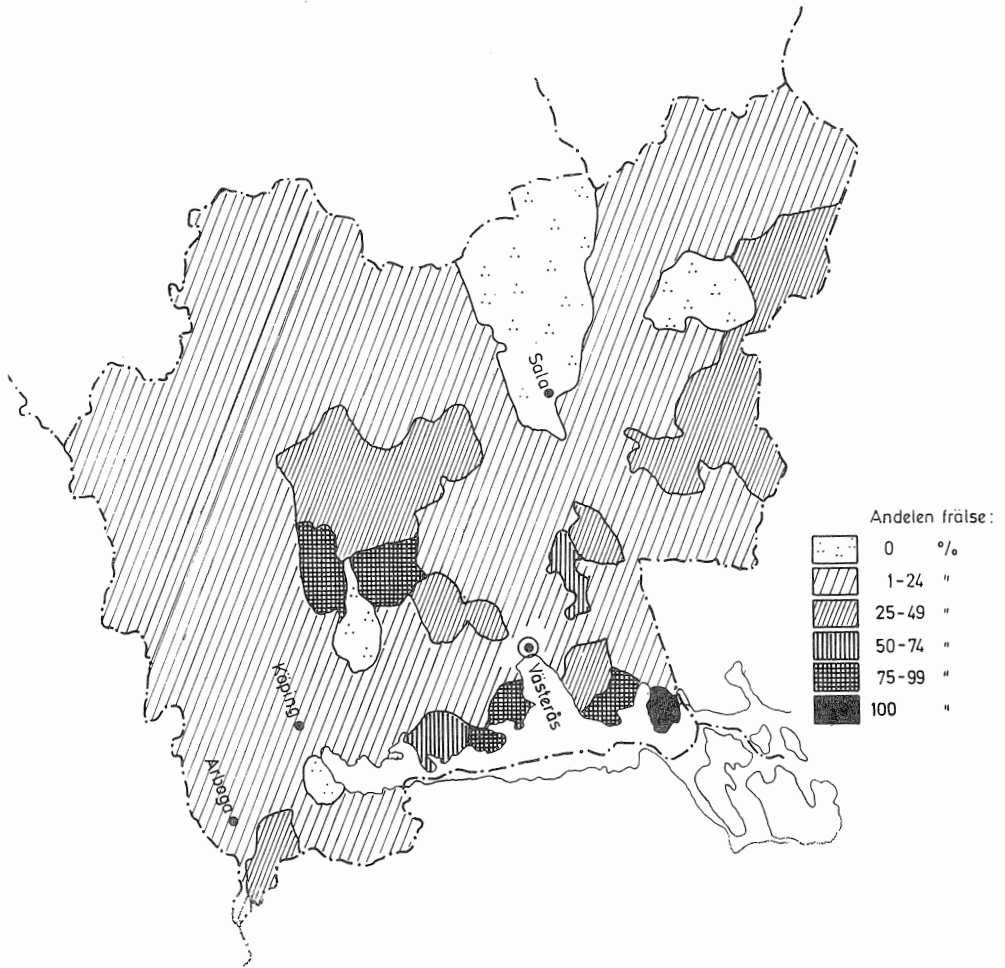
Figur 2. "Industriella" aktiviteter i Västmanlands län vid 1700-talets mitt.

Källor: O. Graub, a.a. passim och A. Barchaeus, a.a. passim.

Kommentar: Uppgifternas omformning (den skrafferade ytan) bygger på direkta omnämnen hos förf. De skall naturligtvis tas med en nypa salt men torde ändå visa att gränsen mellan Mälärzonen och mellanzonen inte har varit särskilt skarp.

verksamhet. Allra mest besvärande är emellertid att fräselandbönderna inte alls utgör ett så dominant inslag bland allmogen, som zonindelningen förutsätter. (Se

forledernas start- och slutstationer. I övrigt måste man vara lite försiktig med den typ av impressionistisk bevisföring, som man tyvärr tvingas till i fråga om aktiviteter som forning.

Figur 3. Jordens kamerala natur i Västmanlands län vid mitten av 1700-talet.

Källa: O. Grau, a.a. passim och jordeböcker ULA.

figur 3.) I endast en av de socknar i K. A. Edins material, som skall diskuteras nedan (Tillberga), har fräsebönderna varit i knapp majoritet. I flera andra socknar har de utgjort ett så obetydligt inslag, att det närmast kan negligeras (Björksta, Hubbo, Kolbäck, Tortuna, Köpings landsförsamling, S:t Ilian).⁶²

Gaunt har här försökt få fram annan information från skattelägningsinstrument etc. Gaunt, a.a. (1977), s. 191. Den impressionistiska bevisföringen är annars ett mycket större problem hos Löfgren, vilket naturligtvis hänger samman med etnologernas traditionella sätt att arbeta, som har uppenbara fördelar men också påtagliga risker.

⁶² Andelen fräse var på 1750-talet i Björksta 18 %, i Tortuna 17 %, i Kolbäck 2 %, i S:t Ilian 6 % och i Köpings landsförsamling 9 %.

Dessa konstateranden gör att gränsen mellan den södra zonen och mellanzonen delvis suddas ut. Det är dessutom i hög grad otillfredsställande att Gaunt lämnat de små men inte alls oviktiga städerna i den södra zonen utanför sin typologisering. De bidrar nämligen till att ge denna zon en något mer aktiv karaktär än vad Gaunt förutsätter. Det kan tilläggas att även gränsen mellan Bergslagszonen och mellanzonen kan vara tämligen problematisk att dra. Någon markerad skillnad kan man under inga omständigheter påstå att det har förelegat mellan t.ex. Västanfors och Skinnskatteberg å ena sidan och Väster Färnebo, Hed och Möklinta å den andra. Det skulle faktiskt inte vara omöjligt att hävda att Väster Färnebo på ett utmärkt sätt representerat alla tre zonerna, med en stor, tämligen sammanhängande slättbygd, där jordbruket bedrevs med framgång i ganska stor utsträckning av frälsebönder, med ett aktivt skogsbruk, kolning och fortransporter samt tackjärnsblåsning och stångjärnstillverkning i flera hyttor och bruk.⁶³

b) *Isolering av undersökningslokaler.* En axplockning av undersökningssocknar blir inte lätt då man möter socknar med så kameleontliknande drag som Väster Färnebo. Av de socknar som Gaunt specialstuderat är det egentligen endast Tillberga, som på ett någorlunda tillfredsställande sätt motsvarar zonbeskrivningen. Dock kunde även här frälsehemmansinslaget ha varit mer dominerande för att underlätta våra analyser. De övriga slättsocknarna måste sägas vara helt misslyckade val. Kolbäck hade sålunda enligt jordeboken vid mitten av 1700-talet endast ett frälsehemman av sammanlagt ett femtiotal hemman i socknen.⁶⁴ Dessutom har Trångfors bruk funnits inom sockengränsen förutom ett par brädsågar, den ena tillhörig Uppsala Akademi. Det skulle ha varit mer motiverat att välja den folkrika grannförsamlingen Munktorp, som åtminstone hade ett ordentligt inslag av frälsebönder. Men då skulle vi ha fått huvudbry med Olof Graus påpekande om bönderna att "de idka forforsling tämligen starkt och de flesta resorna göra de mellan bruken vid Hedströmmen och staden Köping".⁶⁵

Det finns kanske ingen anledning att fortsätta den här genomgången, möjligen kan man kommentera det helt omotiverade valet av Lovö som undersökningsområde. Den socknen hyste en befolkning på Drottningholms slott, som klart avvek från den typ av hushåll, som Gaunt är ute för att studera, bortsett ifrån att den ligger i ett annat geografiskt område och knappast heller kan karakteriseras som slättsocken med bristande tillgång på skog etc.

Den här genomgången visar att det inte kan bli lätt att bestämma och mäta de variabler, som skall anses vara typiska för Gaunts klassificering. Inte heller blir det lätt att urskilja processer som har försiggått inom eller mellan de större eko-

⁶³ O. Grau, a.a., s. 330 ff. Gaunt markerar detta själv i sin framställning a.a. (1976), s. 37.

⁶⁴ Landskontoret Västmanlands län, ULA. Jämför också G. Enequist, Mälarlänens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket, 1975, s. 35.

⁶⁵ O. Grau, a.a., s. 232.

Tabell 1. Åldersspecifik fertilitet inom äktenskapet i tolv undersökningsområden i Västmanland cirka 1780 (1776—1785).

Åldersband:	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	Totalt 15—44	(N)
Västanfors	467	463	325	336	159	15	347	(593)
Hed	—*	606	365	333	145	19	342	(380)
Möklinta	435	353	330	213	24	16	267	(492)
Haraker	290	395	319	290	135	27	278	(345)
Skultuna	386	539	918	188	106	18	275	(402)
Tortuna	—	389	252	427	76	—	270	(232)
Björksta	491	330	256	240	148	12	262	(390)
Tillberga	—	394	352	185	100	—	253	(233)
Irsta	336	355	315	324	170	6	305	(378)
Hubbo	—**	220	—	—	158	—	294	(156)
Köpings stad o. landsförs.	400	408	338	292	116	13	308	(872)
Västerås och S:t Iljan	423	344	317	192	79	23	254	(898)
Totalt	423	398	321	255	120	17	286	

Källa: K. A. Edin, a.a., S. 253 ff.

* Beräkning av fertilitetstalet har inte ägt rum, om åldersbandet haft mindre än 10 gifta kvinnor 1780-12-31.

** Hubbos totala fertilitetstal påverkas av de åldersband som varit för små att specialberäkna.

typerna. Därför borde det också vara mycket svårt att finna de ovannämnda sambanden mellan de olika ekotyperna och befolkningens familjebildning, hushållsstruktur etc.

En fördjupad analys

Med starkt nedskruvade förhoppningar om framgång skall en sådan övning ändå företas. Den kanske trots allt kan ge oss vissa insikter och på några punkter belysa de resonemang som fördes inledningsvis. Det är möjligt att jämföra inte mindre än 12 västmanländska undersökningsområden med avseende på åldersspecifik fertilitet inom äktenskapet under åren omkring 1780. Som nämnts får K. A. Edins forskningar från 1910-talets början stå till tjänst med dataunderlaget. Nu använde Edin inte någon speciell strategi vid urvalet av församlingarna och detta begränsar givetvis våra möjligheter att systematiskt lyfta fram information,

som på ett behändigt sätt faller in i luckorna i vårt pussel. Trots det täcker hans socknar såväl slättbygdens mycket skiftande förhållanden som flera sidor hos den skogsrikare övergångszonen till Bergslagen. En ren Bergslagssocken, Västanfors, finns också med i materialet.⁶⁶

Socknarna har grupperats på så sätt att Västanfors förts för sig (den tredje zonen enligt David Gaunts gruppering). Hed, strax söder om Skinnskatteberg, Möklinta och socknarna Haraker och Skultuna, som gränsar till varandra och är belägna ett par mil norr om Västerås, har förts till mellanzonen. Av slättbygdens socknar bildar Tortuna, Björksta och Tillberga ett block, medan närheten till Västerås får motivera att Irsta och Hubbo förs tillsammans. (På den här punkten har jag alltså utvecklat Gaunts zonindelning.) Ett sådant arrangemang måste te sig tämligen självklart vid en ekotypisering. Egentligen skulle dessa två socknar ha kunnat bilda ett block tillsammans med Köpings landsförsamling och S:t Ilian som tillhör Västerås kransförsamlingar. Att de senare församlingarna slagits ihop med städerna är litet olyckligt, men Edin kunde inte göra något åt detta, eftersom statistiken är presenterad på detta sätt.

Förhållandet aktualiserar än en gång problemet med att använda socknen som undersökningsenhet. Självklart tvingas forskaren att använda denna administrativa enhet av rent praktiska skäl, men man kan inte nog starkt framhålla de tolkningssvårigheter, som uppstår när man arbetar med olika stora och till sin näringsstruktur tämligen sammansatta socknar. En annan komplikation är att de åldersspecifika födelsetalen visserligen är ett utmärkt analysinstrument men ändå kräver mycken möda och besinning vid uttolkningen, vilket redan Edin starkt underströk. När vi alltså granskar tabell 1 tycks utfallet, åtminstone mycket grovt räknat, bli det som Gaunt förutsagt. Bergslagssocknen Västanfors ligger högst och åtminstone en av mellanzonens socknar (Hed) uppvisar ett jämförelsetal på nästan samma nivå, medan några av slättbygdens socknar ligger mycket lågt. Men alltför många socknar obstruerar för att man skall kunna tala om något klart mönster. De tre mellanzonsområdena, Möklinta, Haraker och Skultuna (liksom Väster Färnebo, som Gaunt specialstuderat), ligger inte på något signifikant sätt högre än de fem slättsocknarna tillsammans. Detta har Gaunt själv noterat, men han drar inte den riktiga slutsatsen, nämligen att arbetsintensiteten i hushållen sålunda inte tycks vara nyckelfaktorn i tolkningsschemat. Skulle så ha varit fallet måste mellanzonens socknar ha legat klart över slättbygdens.⁶⁷

Med utgångspunkt från den här tabellen och den kompletterande statistik, som Gaunt anför i en av sina uppsatser, kan jag heller inte finna klara indicier för att

⁶⁶ K. A. Edin, Studier i svensk fruktsamhetsstatistik. Ekonomisk Tidskrift, vol. 17, 1915, s. 251—304. Beträffande Västanfors finns det anledning att notera den höga andelen gifta kvinnor i åldersbandet 20—24 år (41 %), som givetvis starkt påverkat familje- och hushållsstorlek.

⁶⁷ Gaunt, a.a. (1976), s. 49.

barnbegränsning tillämpats på slättbygden.⁶⁸ Som nämnts skulle den betydelsefullaste gruppen här ha varit frälsegodsens landbönder. Dessa utgjorde ett tämligen stort inslag i Tillberga med jämförelsetalet 253, vilket skulle tala för vår hypotes, medan Irsta med ungefär samma andel frälsebönder omedelbart tycks falsifiera den. Men detta blir givetvis rena gissningar, så länge man inte har isolerat frälsebönderna från de självägande bönderna. Det kan dock noteras att i Björksta, som har det näst lägsta jämförelsetalet av samtliga landsbygdssocknar, var de självägande bönderna i kvalificerad majoritet.⁶⁹ Det krävs givetvis också mycket mer ingående forskning för att man skall kunna hävda att de gifta kvinnorna i Irsta, som åldersband efter åldersband genomsnittligt fick ett barn vart tredje år och dessutom hade det högsta jämförelsetalet av alla undersökningsområden (170) för åldrarna 40—44, har praktiserat barnbegränsning. Huruvida närheten till Västerås haft betydelse för de jämförelsevis höga fertilitetstalen i Irsta och Hubbo är likaledes omöjligt att ännu yttra sig om. Detsamma gäller det oenhetliga utslaget i Köping och Västerås. Möjligen skulle vår allmänna kännedom om den höga barnadödligheten i städerna på 1700-talet ha kunnat leda till misstanken att födelsetalen därigenom pressats upp. Detta skulle i så fall preliminärt bekräftas för Köping men stämmer alls inte på Västerås, som har ett extremt lågt jämförelsetal på nivå med Tillbergas.

Mortaliteten spökar också

Över huvud taget skulle det vara motiverat att konfrontera hela David Gaunts förklaringsmodell med det faktum att mortaliteten på ett markant sätt skiftade mellan de olika zonerna. Framför allt var den hög i slättbygden. Det har hävdats att mortaliteten var den skoningslösa hammare, som modellerade de förtransitionella befolkningarna. Kanske kräver det påståendet en viss modifiering, men för många slättbygder och inte minst för städerna torde den hålla. Det finns ingen möjlighet att utföra detta resonemang här. Jag vill ändå markera att dödstalen kan påverka såväl familje- och hushållsstorlek som omgiftesfrekvens och därmed antal ogifta kvinnor, åldringar och andra släktingar som man skulle ta hand om.

Det finns också åtskilligt att tillägga beträffande migrationens effekter. Gaunts framställning avslöjar att slättbygden under 1700-talet varit ett inflyttningsområde. Befolkningstillskottet har kommit från mellanzonen och inte minst från Bergslagszonen. Detta får givetvis konsekvenser för familjers och hushålls storlek och

⁶⁸ *Gaunt*, a.a. (1976), s. 45. Beträffande frälsebönderna har Christer Winberg kommit till ett helt annat resultat än det som impliceras i Gaunts tolkning. *Winberg*, a.a., s. 225 ff. Winbergs tolkning är emellertid också i hög grad diskutabel, även om den ligger mer i linje med vad man funnit i fråga om t.ex. mezzadrina-systemet, som diskuterades ovan.

⁶⁹ Deras andel av mantalet motsvarade 50 % mot 32 % för kronojorden. Jämför också *Eriksson—Rogers*, a.a., s. 66 ff.

sammansättning. En följd av denna långdistansflyttning och den något högre mortaliteten måste ha varit att andelen tregenerationsfamiljer pressades ner. Det är alltså inte självklart att man här skall tillgripa en socialpsykologisk förklaring. En sådan blir f.ö. i den form Gaunt har föreslagit den ganska motsägelsefull. När bergsmännens "kollektivistiska" attityder kontrasteras mot slättböndernas mer individualistiska och nästan litet asociala beteenden, anmäler sig åtminstone två invändningar. Den ena är att bergshistorisk forskning snarast har understrukt just bergsmännens individualitet, som gjorde det svårt för dem att få den kollektiva arbetsformen att fungera. Det var bland annat detta förhållande som försvårade bergsmansbrukets anpassning till de nya produktionsformerna på 1800-talet.⁷⁰

Bebyggelsestrukturen

Den andra invändningen, som är ännu viktigare, gäller bebyggelsestrukturen i samtliga tre zoner under 1600- och 1700-talen. Vi måste då påminna oss att detta i stort sett är en period, som är opåverkad av skiftena. Varför slättbygdens bönder, som i så stor utsträckning tycks ha levat i större eller mindre byar, skulle vara mindre kollektivistiska än bergsmän, bruksarbetare och skogsbönder kan vara svårt att förstå. I varje fall vid ett ytligt betraktande kan man snarast förvänta, att förhållandet varit det rakt motsatta. Här som på andra punkter ovan måste det till en mycket mer omsorgsfull dokumentation, innan man känner sig övertygad av Gaunts resonemang.

Kanske har vi här snubblat över en av de allra viktigaste variablerna i hela det ekologiska spelet. Man skulle nämligen hypotetiskt kunna hävda, att de små kärnfamiljernas rätta infattning skulle vara byorganisationen och framför allt storbyarna. I denna sociala och ekonomiska miljö, skulle behovet av extra arbetskraft smidigt kunna tillgodoses genom att arbetet delvis organiserades och genomfördes kollektivt. Man kunde dessutom räkna med den kader av daglönare och andra obesuttna, som bevisligen tidigt växte fram i slättbygden. Arbetskraften var också mycket rörlig i denna zon, vilket framgår av den omfattande kortdistansmigration som kunnat konstateras.

För ensamgårdarna och andra smärre bebyggelsegrupper i Bergslagszonen, mellanzonen och även naturligtvis i Mälardalsområdet kan situationen väntas vara annorlunda. Större familjer och hushåll borde vara en slagkraftigare enhet i en livssituation, präglad av hårt arbete nära invalidiseringsgränsen, hög och nyckfull mortalitet och en stor risk för återkommande felslagna skördar, som borde drabba de marginella jordbruken hårdast. Tillgången till social assistans från andra än

⁷⁰ Se t.ex. *G. A. Eriksson*, Bruksdöden i Bergslagen efter år 1850, 1955, *K. G. Hildebrands* del i Fagerstabrukens historia (vol. 1), 1957, *R. Ringmar*, Bergsmän i Bergslag, opublicerad lic.-avhandling, Ekonomisk historiska institutionen, Uppsala, 1962.

det egna hushållets medlemmar kanske också har varit mindre än i ett bykollektiv, även om man väl alltid kunnat påräkna någon hjälp från längre bort boende släktingar liksom i viss mån från sockensamfälligheten.

Om det här resonemanget är hållbart får förnyade forskningar belysa. Dessa måste också starkare sättas in på ett studium av olika bondegrupper och andra sociala grupper uppträdande. Den saken har hittills blivit föremål för mycket halvhjärtat intresse.⁷¹ Avslutningsvis skall den markeringen göras att också nyodlingstakten i olika delar av vårt landskap kan ha spelat en inte obetydlig roll vid uppkomsten av olika fertilitetsmönster. Inte minst torde det gälla för mellanzonen i Västmanland.⁷²

Summary

Analyzing historically oriented research that employs such concepts as ecotype and ecosystem, my aim has been to draw attention to the usefulness of an ecological approach to historic research. Besides this, I have given a broad outline of how the interest in ecological connections has increased and got inspiration from studies in the disciplines of human geography and ethnology. My intention has also been, however, to underline that a concept such as ecotype can be used in many different ways and that the way one solves the problem of definition has immediate consequences for the practical organization of one's studies. Thus it is possible to use ecotype merely as a general, theoretical frame of reference, but also as a means of analysis. Obviously it is possible to broaden the content of the concept more in the former case than in the latter one. Then it is possible to include three levels in the concept—nature, social and economic organization, and cultural expressions/attitudes. The demand for a geographical delimitation may not be very strong, but it may be natural to try to delineate some kind of ideal type.

When using ecotype as a means of analysis there is a need, though, to be able to isolate regions which have given, relatively uniform (natural) preconditions for population and economy, and to try to denote the nature of the linkage among different levels. The examination which has been made here of some recent, ecologically oriented research shows that strictly practical difficulties can be very great. It would be harmful, however, if the critique would give the impression that ecologically oriented research is very difficult or almost impossible to carry out successfully. Many of the existing problems may have their solutions. The approach as such is so interesting that one has every reason to make new attempts of research in this field.

⁷¹ Gaunt har visserligen (a.a. (1976), s. 47) behandlat fertiliteten inom olika sociala grupper i en bergslagssocken (Skinnskatteberg), men hans tabell visar snarast att bergsmännens familjer endast marginellt kunnat påverka socknens samlade nativitet. De utgjorde bara 22 % av samtliga redovisade familjer med fruktsamhetstalet 380 mot talet 362 för den dominerande gruppen ospecificerade. Jfr *J. Sundins* resultat i opubl. undersökning om bruksmiljön.

⁷² I en sådan socken som Möklinta har t.ex. den odlade arealen ungefär sexdubblats under första hälften av 1800-talet, vilket framgår av Emigrationsutredningen, bil. V, Bygdestatistik. Jämför också *G. Enequist*, Mälardalens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket, 1975, s. 45 ff.